

Mehin Fehimi: Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler*

Çeviri: M.Bilal ÇELİK

Özet

Yeniçağda İran ile Türkistan arasındaki münasebetler nispeten az çalışılmış bir konudur. Müellif bu konuya eğilerek XVII. yüzyıl İran-Türkistan ilişkilerini kaleme almıştır. Buhara merkezli ortaya çıkan Astrahanî (Canoğulları) Hanedanı'nın yönetime geçiş sürecini ele aldıktan sonra İran-Safevi Hanedanı ile ilişkilerinden söz etmiştir. Bu ilişkiyi belirleyen temel saikler ile ilişkilerin birbiri ardı sıra tahta geçen hükümdarlar döneminde geçirdiği süreç yazar tarafından işlenmiştir. Bu bağlamda siyasi olayların yanı sıra mezhep farklılığının da ilişkilere etkisi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Buhara, İran, Safeviler, Astrahanîler

The Political Relations Between Safavid Shahs and Astrakhanid Dynasty

Abstract

The subject of the relations between Iran and Turkestan in the early modern period is rarely studied. Paying attention to this subject, the author wrote the relations between Iran and Turkestan in the XVIIth century. He mentions about the establishment period of the Astrakhanid (Janid) Dynasty which was set up in Bukhara, and then he notices her relations with Iranian Safavid Dynasty. The author examines the causes of these relations and the process of these relations in the time of the sovereigns who were came to power successively. In this connection, in addition to the political events, the effects of sect differences to the relations are emphasized.

Keywords: Turkestan, Bukhara, Iran, Safavids, Astrakhanids

Safevi Şahı I. Abbas'ın (996-1038/1588-1629) hükümdarlığının ilk on yılında Mâverâünnehr'de Canoğulları veya Astrahanîler (Tukay-Timurlular) diye bilinen bir hanedan iktidara geldi. Onlar Mâverâünnehr'e daha önce hükmeden Şibanîlerin yerini aldılar. Bu hanedanın şeceresi Yar Muhammed'in oğlu Can/Canı Bey'e dayanır. Yar Muhammed, Astrahanî Hanlığı emirzadelerinden olup Cengiz Han'ın oğlu Cuci neslindedir.¹ Ruslar Astrahan'a taarruz düzenleyince, Yar Muhammed, oğlu Can ile birlikte Mâverâünnehr'e kaçtı. Önce amcaoğlu olan Ürgenç hâkimi Hacim Han'ın yanına gitti. Ancak Hacim Han'ın Yar Muhammed'e dostça davranmaması onun Buhara'ya,

* Mehin Fehimî, “Revâbit-ı Siyasi-yi Şâhân-ı Safevi bâ Hândân-ı Canıyân”, *Mecmua-i Mâkâlât-ı Homayiş-i Safeviye: Der Gostere-i Tarih-i İran Zemin*, ed: Dr. Maksud Ali Sadıki, Tebriz, 1383, ss. 651-657. Çev: M. Bilal ÇELİK, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Esentepe Kampüsü, SAKARYA, e-mail: bcelik@sakarya.edu.tr

¹ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-i Mukimhâni*, ed. Ferište Sarrâfân, Tahran.

Şibanî İskender'in (968-991/1560-1583) sarayına gitmesine sebep oldu.² İskender Şibanî onları sıcak karşıladı ve kızı Zehra Hanım'ı Can ile evlendirdi. Bu evlilikten bir kız ile isimleri Din Muhammed (Yetim Sultan), Baki Muhammed, Vali Muhammed ve Payende Sultan olan dört erkek çocuk dünyaya geldi. İskender Şibanî'nin vefatından sonra oğlu II. Abdullah Han tahta çıktı. Can ile oğulları, Abdullah Han'a savaşlarda ve devlet işlerinde yardımcı oluyorlardı. O da bu hizmetlerin karşılığında Nişabur, Tun, Kayn, Nesa ve Baverd şehirlerinin yönetimini Din Muhammed'e verdi ve kardeşlerini de onunla gönderdi. Abdullah Han'ın 1006/1598 yılında ölümü üzerine Abdülmümin Han babasının yerine geçti.³

Abdülmümin Han, Din Muhammed ile anlaşamadı. Bundan dolayı, Din Muhammed ve kardeşlerinin nüfuzunu yok etmek için babaları Can'ın tutuklanmasını emretti.⁴ Çaresiz kalan Can'ın oğulları Şah Abbas'tan yardım istediler. Kendi selefi gibi Özbekleri itaat altına almak için bahane arayan Şah Abbas, Kızılbaşlardan mürekkep bir orduyu, başlarında Yusuf Bahadır Koşbegi olduğu halde Herat'a gönderdi. Ancak herhangi bir başarı elde edilemedi.⁵ Bu arada sadece altı ay hanlık yapan Abdülmümin öldürüldü. Onun ölümünden sonra hanlıkta ayaklanmalar ortaya çıktı.⁶ Şah Abbas bu fırsattan istifade etmeye karar verdi ve Özbekleri Horasan'dan uzaklaştırmak ve Herat'ı işgal etmek için onlar üzerine bir ordu gönderdi. Özbek emirleri acele ile Din Muhammed'i Herat'ta tahta çıkardılar ve böylece işgalin önünü alabileceklerini düşündüler. Ne var ki, Özbekler ile Safeviler arasında meydana gelen bu savaşta Din Muhammed öldürüldü ve Herat da Şah Abbas'ın eline geçti.⁷ Sonuçta Buhara soyluları durumu düzeltmek için Can'ı han seçtiler. Ancak o kabul etmeyince diğer oğlu Baki Muhammed tahta oturdu. 1007/1599 yılından itibaren Baki Muhammed Han (1007-1014/1599-1605) ile birlikte Astrahani Hanedanı Buhara'da hüküm sürmeye başladı. O, kardeşi Vali Muhammed'i Belh'e hâkim tayin etti. Sonra, Baki Muhammed Han kardeşi Din Muhammed'in intikamını almak için o sırada Safevilerin elinde bulunan Kunduz'a saldırdı. Şehri fethederek şehir halkını katletti. Sonra hükümet merkezi Buhara'ya döndü.⁸

Şah Abbas Kunduz'un düştüğü haberini alınca Mâverâünnehr'e asker gönderdi. Baki Muhammed Han da hızlıca Belh'e geldi. Şah Abbas şehri muhasara etti. Ama Baki Muhammed Han, Safevi ordusuyla savaşmaktan kaçındı. Belh kuşatması uzun sürdü. Bu sırada Safevi askerleri arasında veba hastalığı baş gösterince ordunun yarısı helak oldu. Şah

² Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 120-121; Muhammed Salih Kenbu, *Şah Cihannâme*, ed: Vahid Kureyşî, Lahor, 1967, c: I, s. 202; Muhammed Selimî, *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Müttekaddimin ve Metehhirin*, ed: Molla Abdulkerim bin Molla Aburrezzak, Taşkent, 1331, s. 245.

³ Selimî, *a.g.e.*, s. 245; Kenbu, *a.g.e.*, c: I, s. 202-203; Muhammed bin Hidayet Efüsteî, *Nukaveu'l-Âsâr fi Zikru'l-Ahyar*, ed: İhsan Eşrakî, Tahran, 1373, s. 588.

⁴ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*, ed: İrac Afşar, Tahran, 1350, c: I, s. 559.

⁵ Aynı yer.

⁶ Efüsteî, *a.g.e.*, s. 589; Kenbu, *a.g.e.*, c: I, s. 253.

⁷ İskender Münşi, *a.g.e.*, c: I, s. 551-558; 570-574; Kenbu, *a.g.e.*, c: s. 253; Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yi Nasrî Der Mirhond*, Tahran, 1339, c: VIII, s. 310-316.

⁸ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 124-127.

Abbas da bu yüzden çaresizce Endhuy'a çekilmek zorunda kaldı.⁹ Belh kuşatması girişiminden sonra Safeviler ile Astrahanîler arasında yeni bir sorun ortaya çıkmadı. Baki Muhammed, hanlığının son yıllarında Safevilerle dostluk ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bu amaçla sınır boyundaki tebaasına İran'a akınlar düzenlemeleri ve İranlı tacirlere dostça davranmaları konusunda emir verdi. Aslında Baki Muhammed Han, İran şahı ile iyi ilişki kurmayı tercih ediyordu.¹⁰

Baki Muhammed 1014/1605 yılında vefat etti; onun yerine kardeşi Vali Muhammed Han saltanat tahtına çıktı. O Belh hâkimliğini Şah Bey Kükeltaş'a teslim etti ve Din Muhammed'in oğulları olan yeğenleri İmam Kulu ile Nadir Muhammed'i ona emanet etti. Vali Muhammed Han devlet işlerine ilgisizdi ve zamanını işret meclislerinde geçiriyordu. Bu sırada Kazakların Buhara'ya saldırmaları ve Belh halkının Şah Bey Kükeltaş'tan hoşnut olmamaları Canıoğulları Hanlığı'nda kargaşaya yol açtı.¹¹ Bu arada İmam Kulu, han olmak amacıyla amcasına isyan etti.

O ilk önce Şah Bey'i katletti, sonra da Buhara'ya gitti. İmam Kulu Han ile karşılaşacak gücü olmayan Vali Muhammed iki oğluyla birlikte İran'a kaçtı ve Şah Abbas'ın sarayına sığındı. Her zaman Mâverâünnehr'i işgal etmek ve Horasan'ı korumak için tehlikeli rakibini ortadan kaldırma amacı güden Şah Abbas, Vali Muhammed'i dostça karşıladı. Bir müddet sonra Vali Muhammed Han, Şah Abbas'ın yanına verdiği seksen bin kişilik Kızılbaş ordusuyla Buhara'ya döndü.¹²

Ne var ki, Safevi sarayının himayesindeki Vali Muhammed Han yönetimi uzun sürmedi. Zira onun Özbek soylularını ve halkını acımasızca öldürmesi Özbek emirlerinin can korkusundan İmam Kulu'ya yönelmelerine neden oldu. Sonuçta Vali Muhammed Han öldürüldü.¹³

Vali Muhammed Han'ın ölmesinden sonra İmam Kulu Han, Mâverâünnehr'de Canıoğulları Hanedanlığı'nı devam ettiren kişi oldu. O dinî temayül olarak Nakşibendî dervişlerini himaye ediyordu ve bu durum onu Şii İran ile karşı karşıya getirdi. İmam Kulu Han bu sırada Babürlü ve Rusya Sarayı ile siyasi ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler onun siyasi konumunu güçlendirdiği gibi uluslar arası ticaret ile hanlık şehirlerini geliştirdi.¹⁴

Tarihî kaynaklardan edindiğimiz izlenime göre, Şah Abbas'ın ölümünden sonra Şah Safi (1038-1052/1629-1642) devrinde, Safeviler ile Canıoğulları Hanedanı arasında önemli bir olay meydana gelmemiştir. Aslında, Şah Safi batıda Osmanlı Devleti ile savaş

⁹ İskender Münşi, *a.g.e.*, c: II, 624-728; Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 128-130.

¹⁰ Hidayet, *a.g.e.*, c: VIII, s. 344.

¹¹ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 132-134; Kenbu, *a.g.e.*, c: I, s. 254; Selimî, *a.g.e.*, s. 247; Molla Celal Müneccim Yezdî, *Tarih-i Abbasi Ya Ruzname-i Molla Celal*, ed: Yusufullah Vahidniya, Tahran, 1366, s. 283.

¹² Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 134; Kenbu, *a.g.e.*, c: I, s. 255; Hidayet, *a.g.e.*, c: VIII, s. 408.

¹³ İskender Münşi, *a.g.e.*, c: II, s. 842-847; Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 134-136.

¹⁴ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, 143-149; Selimî, *a.g.e.*, s. 246-247; V. V. Barthold, *Haverşinasi Der Rusya ve Urupa*, tr. Hamza Serdadur, Tahran, 1351, s. 216-217.

ve Gürcistan kralı Tahmures (Taymuraz) Han'ın (1589-1663) isyanı sebebiyle fazlasıyla meşguldü. Bu yıllarda Mâverâünnehr, İmam Kulu Han'ın idaresiyle nispeten huzurlu bir ortama kavuştu.

1051/1642 yılında İmam Kulu Han otuz altı yıl hükümdarlık yaptıktan sonra göz rahatsızlığı sebebiyle yönetimi kardeşi Nadir Muhammed'e devretti ve Hindistan üzerinden Mekke'ye gitmeye karar verdi. Ancak, Nadir Muhammed Han, Babürlü İmparatoru Şah Cihan'ın (1037-1068/1628-1658) sarayına gitmemesi için İmam Kulu Han'ı parasız ve ailesiz Irak üzerinden Mekke'ye gönderdi.¹⁵ Bu sırada II. Şah Abbas (1052-1077/1642-1666) tahta çıktı. Şah Abbas, İmam Kulu Han'ı himaye etti. Han önce Meşhed'e, oradan da Tahran'a gitti. Şah Abbas'ın emri doğrultusunda o Tahran valisi Murteza Kulu Han Eşikağabaşı tarafından karşılandı ve Kazvin'e şaha götürüldü. Birkaç gün sonra Şah Abbas, İmam Kulu Han'a yirmi bin tümen vererek onu hacca gönderdi.¹⁶

Kısa bir süre sonra Nadir Muhammed Han, Şah Cihan'ın Belh'e saldırısıyla yüz yüze geldi. Babürlü ordusunun karşısına çıkmaya gücü olmadığından Nadir Muhammed, Horasan'a gelerek Şah Abbas'tan yardım istedi. Şah onu çağırdı ve kendisi de İsfahan'a iki fersah mesafede onu karşılamaya gitti. 1055 (1645-1646) yılında emrine bir ordu vererek Nadir Muhammed'i Mâverâünnehr'e gönderdi. Şah Cihan mecburen ülkesine çekildi. Nadir Muhammed Han Buhara'ya gitti.¹⁷ Nadir Muhammed kısa hanlığı döneminde Canıoğulları Hanedanı iktidarını Mâverâünnehr'de muhafaza edemedi. Aile ve taraftarlar arasındaki anlaşmazlık kargaşa yarattı. Taşkent'te Özbeklerin isyanı üzerine Nadir Muhammed Han, oğlu Abdulaziz'i isyanı bastırmaya gönderdi. Ama Abdulaziz, Belh hâkimliği konusunda babasıyla ihtilafı olduğu için asi emirlere katıldı. Bu sırada Nadir Muhammed'in oğulları Subhan Kulu ve Kasım Sultan da babalarına isyan ettiler ve Buhara'da Abdulaziz'e katıldılar. Aynı anda bir Babürlü ordusu Belh ve Bedeşan'a askerî harekât düzenleyerek bu şehirleri işgal etti. Nadir Muhammed Han yine II. Şah Abbas'ın sarayına sığındı. İran şahının Nadir Muhammed Han'ı himayesi Şah Cihan'ın Belh'te sıkıntıya girmesine sebep oldu ve onu burayı terk etmek zorunda bıraktı. Gerçi Hintli tarihçiler Şah Cihan'ın Belh ve Bedeşan'ı terk etmesinde Şah Abbas'ın oynadığı rolü görmezden gelirler.¹⁸

Nadir Muhammed Han kısa bir süre sonra Belh'e döndü. Ancak 1057 (1647-1648)'de dâhili kargaşalar ve oğlu Abdulaziz ile anlaşamaması yüzünden İran üzerinden Mekke'ye gitmeye karar verdi. Ne var ki, 1061 (1650-1651)'de Semnan'da öldü. II. Şah Abbas'ın emri ve kendi vasiyeti ile Nadir Muhammed'in naaşı Baki Mezarlığı'na götürüldü ve oraya gömüldü. II. Şah Abbas orada Nadir Muhammed'den kalan malları bir

¹⁵ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 154-155; Kenbu, *a.g.e.*, c: II, s. 288.

¹⁶ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 154-155; Selimî, *a.g.e.*, s. 247; Vahid Kazvinî, *Abbasname*, ed: İbrahim Dehkan, Erak, 1329, s. 32-40.

¹⁷ Aynı yer, Veli Kulu bin Davud Şamlu, *Kıyasu'l-Hâkânî*, ed: Seyyid Hasan Sâdât Nasırî, Tahran, 1371-1374, c: I, s. 130.

¹⁸ Şamlu, *a.g.e.*, c: I, s. 298; Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. ; Selimî, *a.g.e.*, s. 247-248; Kenbu, *a.g.e.*, c: II, s. 214; Muhammed Haşim Han, Hafî Han, *Müntehabu'l-Bab*, ed: Mevlevî Kebirüddin Ahmed Sahib, Kalküta, 1869, c: I, Hisse-i Evvel, s. 666-667.

taziye mektubu ile birlikte Buhara'ya, Abdulaziz Han'a gönderdi.¹⁹ Öyle görünüyor ki, II. Şah Abbas batıda Osmanlı Devleti gibi tehlikeli bir rakibi ve Safevi sarayında da tedirgin bir durum olduğu için kuzey ve kuzeydoğu komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. II. Şah Abbas'ın Abdulaziz Han'a mektubu da bu durumu anlatıyordu.²⁰

Abdulaziz Han yavaş yavaş ülkesinde huzuru sağladı. O da İran sarayı ile iyi ilişkiler kurmaya önem verdi.²¹ Abdulaziz Han'ın II. Şah Abbas'ın ölümünden sonra Şah Süleyman (1077-1106/1666-1694) döneminde de ilişkileri bu istikamette devam etti. Abdulaziz Han 1091/1680'de hanlığı kardeşi Subhan Kulu'ya devretti. Kendisi ise hacca gitme niyetiyle İran'a geldi. Şah Süleyman onu karşıladı ve onu saygıyla uğurladı. Abdulaziz aynı yıl ilerlemiş yaşı nedeniyle yolda vefat etti.²² Onun ölümüyle Canoğulları zeval buldu. Onun yerine geçen Subhan Kulu Han Canoğullarının iktidarını koruyamadı. Hükümdarlığının ilk yıllarında dâhili kargaşa ile uğraştı. Subhan Kulu Han'ın oğulları arasındaki ihtilaf ile yerel beylerin isyanları Mâverâünnehr'deki çeşitli yerlerin merkezî hükümetten ayrılması sonucunu doğurdu.²³ Ancak Subhan Kulu Han döneminde Babürlü hükümdarı Evrengzib (1068-1118/1658-1707), Osmanlı hükümdarı II. Sultan Ahmed (1102-1106/1691-1695) ve Ruslar ile dostane ilişkiler kuruldu; bu ülkelerle elçi teatisinde bulunuldu. Ne var ki, Subhan Kulu Han'ın Safevi sarayı (Buhara hanı, Şah Süleyman ve Sultan Hüseyin Safevi ile çağdaştır) ile münasebet teşkil ettiğine dair kaynaklarda hiç veri yoktur. Çünkü o dönemde Safevi Devleti zayıflamıştı.

Gerçi Astrahanî hanlarının genelde Safevi sarayı ile ilişkileri iyiydi. Ancak Buhara her zaman için Sünni merkezlerden biri olmuştu. Bu durum Şii İran ile çatışmanın başlıca sebebiydi.

¹⁹ Vahid Kazvinî, *a.g.e.*, s. 73-75; 80-83, 146-147; Şamlu, *a.g.e.*, c: I, s. 303, 298, 297-304; Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 166-170.

²⁰ Esnâd-ı Ez Revâbit-ı İran bâ Menâtik-ı es Asya-yı Merkezî, telif-i İdare-i İntişar-ı Esnad, Tahran, Dış İşleri Bakanlığı, 1372, s. 86-88.

²¹ Aynı yer.

²² Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 183-184.

²³ Yusuf Münşi, *a.g.e.*, s. 183-184.

KAYNAKÇA

- Barthold, V. V., *Hâverşinasi Der Tuysa ve Urupa*, tr. Hamza Serdadur, Tahran, 1351.
- Efuşteî, Muhammed bin Hidayetullah, *Nukaveu'l-Âsâr fî Zikrî'l Ahyâr*, ed: İhsan Eşrâkî, Tahran, 1373.
- *Esnâd-ı Ez Revâbit-ı İnan Bâ Menâtık-ı Ez Asya-yı Merkezi*, Defter-i Mutat-ı Siyasi ve Beyne'l-Mileli, Tahran, 1372.
- Kazvinî, Muhammed Tahir Vahid, *Abbasname ya Şerh-i Zendegâni: 22 Sale-i Şah Abbas Sani*, ed: İbrahim Dehkan, Irak, 1329.
- Kenbu, Muhammed Salih, *Şah Cihanname*, ed: Vahid Kureyşî, Lahor, 1976.
- Münşi, İskender Bey, *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*, Tahran, 1350.
- Münşi, Muhammed Yusuf, *Tezkire-i Mukimhani*, ed: Ferište Sarrafan, Tahran, 1380.
- *Ravzatu's-Safa-yı Nasrî Der Mirhond*, Tahran, 1339.
- Roemer, H. R., "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, c: VI.
- Selimî, Muhammed, *Keşkül-i Selimî ve Tarih-i Mütেকaddimin ve Mütееhhrin*, ed: Molla Abdulkerim bin Molla Abdurrezzak, Taşkent, 1331.
- Spuler, B., "Djanids", *Encyclopedia of Islam*, vol: II, s. 446.
- Şamlu, Veli Kulu bin Davud, *Kıyasu'l-Hâkâni*, ed: Seyyid Hasan Sadat Nasrî, Tahran, 1371-1374.
- Yezdî, Molla Celal Münecim, *Tarih-i Abbasi ya Ruzname-i Molla Celal*, ed: Seyfullah Vahidenya, Tahran, 1366.